

Карпо Петрович Зайчик, окологочний надзиратель, вернувся нарешті з служби додому. Фу-ти! Ну-ти!.. Він був голоден і злий. Скрипів чобітьми, гримав дверима. Базарні лайки і гармидер участка ще клекотіли у ньому, сердито ворушили губи і квадратове лице, налили кров'ю кулак, ще важчий од грубого персня. Ввійшов у світлицю, ляснув по-офіцерськи лакованим чоботом в чобіт і з досадою кинув картуз на вікно. Але од того руху підскочив на лутці жінчин беззубий гребінь і легкий, збитий жмуток брудного волосся вчепився до рукава.

— Фу-ти! Бардачні звички!..

Сухий, гарячий, весь в поросі, день вже гас за вікном. На столі каламутне білили дві порожні тарілки, а перекинута ложка ловила у себе червоний відблиск заходу.

— Сусанна!

— Несу! — обізвався з глибин десь низький, осиплий голос.

Карпо Петрович примостився за столом і розщібнув мундир. Йому було душно. Суконний комір тер шию, а кітель ще й досі перуть!.. Вони пе-еруть!.. І ледве стримавсь од грубої лайки. Нетерпляче пощипував хліб і жував, сопучи носом. Лаковані чоботи дрібно скрипіли під столом. У дверях з'явилась Сусанна. Прикриваючи парю страви вид, м'який і білий, як з сирового тіста, вона проплила од порога до столу, мов літня хмара, в своїх муслінах, по яких лізли урзтіч якісь безглузді лапаті квітки.

— Мусила гріти... все прохололо...

— А ти б не розкидала свої куделі по всіх кутках... Сусанна зробила великі очі.

— Де?

Карпо Петрович одігнув палець, ткнув ним назад себе, в вікно, й застиг у гніву вирячкуватих очей та червоного кулака.

— Бардачні звички!..

— Цс... — цикнула жінка на нього, — там Доря.

Карпо Петрович скоса поглянув на щілку в дверях, звідки пробивалося світло, і тепер тільки почув дзвінкий хлоп'ячий голос, який безперестанку співав:

— Сім раз по вісім — п'ятдесят шість... сім раз по вісім — п'ятдесят шість.

Се його заспокоїло зразу. Нахилився над тарілкою і потиху почав сьорбати юшку, обводячи інколи оком світлицю.

В кутку, під образами, блимала мертво лампадка, з етажерки звисало новеньке гімназичне пальто, ловлячи в ґудзики гострі червоні білки.

Хіба завтра неділя? Фу-ти, ну-ти! Як він забув? Завтра ж Дорині іменини...

Сусанна, вип'явши зад у великих лапатих квітках, збирала з помосту своє волосся.

Бардачні звички!.. Згадав! Ну, і була в бурдеї, але тому вони законно звінчались. Хіба з неї не вірна жінка? Раз, правда... Та коли б не вона, коли б не пішла на ніч до поліцмейстера, кис би й досі в

писарчуках... А тепер — надзиратель. Дорю в гімназії учать, і сама казначейша у них буває...

Кров заливала Сусанні шию, і тільки зморшки на шиї білили, як крейдяні.

Вона сердито вийшла з кімнати.

Карпо Петрович жував і в задумі м'яко тарабанив пучками в стіл.

— Доря!

Доря став на порозі, сірий й незграбний у своїх довгих, аж до підлоги, гімназичних штанах, а батько дивився на його ноги, негнучкі й грубі, як в слоненяти.

— Тебе сьогодні питали?

— З географії п'ять.

— А ти часом не того... не бре-бре?

Доря ображено чмихнув і підняв вгору біласті чубки.

— Їй-богу, сам бачив... А Козерогові пару вліпили.

— Що се за Козеріг?

— Там один в нас... Дорька Сосновський...

— Віце-губернаторський син?

— Ми його добре сьогодні нам'яли. Аж кров носом пішла...

Карпо Петрович почув холодок під мундиром. Такий знайомий і неприємний, з яким завжди стрічав начальство.

— Дорь-ка! — крикнув він строго. — Руш мені тільки ще хоч разок — я тобі дам!..

Фу-ти, ну-ти, господи боже... віце-губернаторський син...

Він підняв палець в важкому персні і накивав.

Сусанна унесла лампу і присунула страву. Чоловік не дивився на неї, ще скований здивованням й жахом.

Масна пляма виразно зачорніла при світлі на новенькім сукні мундира.

— Їж... прохолоне... — нагадала йому Сусанна.

Він почав їсти хтиво і неохайне, бризкав соусом на скатерть і жв'якав ротом, а на губах у нього, блискучих й червоних, грала легка усмішка. Він був задоволений врешті. Те, що його хлопець звався так само, як і віце-губернаторський син, що вони разом учились і що Доря зважився бити таке паненя, — сповняло його радісним подивом. От хоч би й він, Карпо Петрович. Він носив білі погони і шашку, як офіцер... Його боялись, бо міг зробити людям багато лиха... А проте мусив витягатися в струнку та козиряти тому шмаркачеві через те тільки, що був сином його начальства. Який був вія щасливий, коли йому вдалось одного разу підсадити паничика того у фаєтон, а от його Доря... Хе-хе!..

Сусанна тим часом таємничо щось прикривала в кутку на канапі та тривожно поглядала на двері, за якими бубонів Доря уроки.

— Чого ти смієшся?

Він пошепки розказав їй, що чув од Дорі, і обоє довго осміхались до себе очима.

— Хе-хе!

— Хі-хі!

— Завтра наш Доря кінчав десятий рік... — мрійно обізвалась Сусанна, одкривши зіпсовані зуби, і одігнула ріжок подушки, звідки щось заблищало.

— Покажи, Сузя... що там таке? Карпо Петрович піднявся з-за столу, похитався на блискучих од лаку чоботях і підійшов до канапи.

— Цс... — писнула слабо Сусанна, колихнувши важкими грудьми, і всім м'яким тілом, як тістом, що вилізло з діжі, навалилася на подушку.

— Потому покажу... А ти що йому подаруєш?

Карпо Петрович ляснув у пальці. Фу-ти, ну-ти! Його низьке чоло, що забігало у заросль волосся, як мілке плесо у лози, покрили зморшки. Він одкрив рота і трохи подумав.

— Я...

Але Сусанна полохливо замахала на нього руками. Ще Доря почує!

Доря їм заважав. Вони хотіли, щоб він швидше йшов спати.

За дверима чулось шелестіння сторінок, ляпання книжкою в стіл і сердите бурчання.

— Чого ти там, Дорик?

Він став на порозі, з чорнилом на лобі й на пальцях, і кисло пхивнувся:

— Задачі не можу вирішити.

— Фу-ти, ну-ти! От яке горе... А подай-но сюди задачу, подивимось, що се за звір.

Карпо Петрович потирив руки, як добродушний ведмідь перед уликом меду.

Відставив далеко книжку і читав, наче рапорт:

— Троє купців поділитися мали... Ти уяви собі троє купців, наприклад — наш Сруль, Іцько і Пінька... Здається не трудно... Другий мав грошей два рази більше, ніж перший... Розумієш, як перший, а третій стільки, як ті два разом... Значить, Пінька мав стільки, як Сруль та Іцько. Ну, зрозумів? Се ж дуже просто.

Але Карпо Петрович і сам не вірив, що це так просто. Він плував, кричав на Дорю, тицяв грубим пальцем в задачник, наче хотів роздушити всіх трьох купців, і врешті так впрів, що Дорі неприємно було дивитись на ясні крапельки поту на чолі в батька.

— Ідіотська задача! Чого вас там вчать! Він з злістю одкинув од себе задачник і піднявся сердитий та збентежений вкрай.

— Як вони мучать бідних дітей!.. — обурилась палко Сусанна, теж од напруження мокра під хмарою пишних муслінів.

Але Доря раптом блимнув очима, вдарив себе олівцем в лоб і в дві хвилини задовольнив купців.

— Теж арихметик! — напалась на чоловіка Сусанна. — Не міг розділити кілька рублів...

І обняла щасливим оком сіру фігуру сина, чужу неначе в довгих, аж до підлоги, штанах.

— "Арихметик"!.. Мовчала б, коли сказати не вмієш! — буркнув сердито Карпо Петрович. — У мене свої задачі... Побула б хоч раз на діжурстві.

Він навіть забув у замішанні ляснуть по-офіцерськи чоботом в чобіт.

Вийняв з штанів важкий портсигар, теж офіцерський, зважив його в руці і закурив папіроску.

Зелене світло од лампи м'яко зливалось з рожевим, що стікало з-під образа у кутку, нові ґудзики на гімназичній шинелі горіли, як самоцвіти, а синій дим папіроски хвилював легко у теплім затишку хати. Доря знову бубонів за дверима.

Карпо Петрович зняв з етажерки шинелю і м'яв у долоні сукно.

— Матеріал добрий, здається... і пошив непогано... Він любовно погладив шинелю і знову повісив на місце.

— Ах, який Доря смішний! Одягся вранці, наклав картуз і став на порозі у моїй спальні. А я була ще в сорочці, тільки що встала, та як крикну з переполоху, що хтось чужий увійшов... Потому ми довго сміялись...

— Скільки взяв Шмуль за картуз?

— Рубель двадцять оддала... Божився, що втратив тридцять копійок...

— Ах, сучий син... Більше рубля не треба було давати. Де ж той картуз?

Вона подала йому його, знявши обережно з стіни, де висів образ, а він довго любувався новим сріблом листочків — незрозумілим і таємним для нього символом шкільної мудрості.

Потому їх очі стрілись й засяли, порозумівшись без слів.

— Хе-хе! Як, шельма, скоро рішив задачу!

— Хі-хі... і з географії п'ять.

Їх ще більше тішило те, що віце-губернаторський син дістав лиш пару.

Доря прийшов сказати добраніч.

Вони лишились самі.

Тоді Карпо Петрович нетерпляче накинувсь на жінку:

— Показуй, що ти купила?

Але Сусанна і сама вже виймала з-під подушки дарунок. Опустилась на поміст серед білих хвиль сукні, і під важкими грудьми у —неї сухо затріщала пружина.

Він теж з скрипом чобіт присів біля жінки, мало не задихнувшись од солодкого запаху пудри з її лиця.

Нарешті бляшаний пароходик вислизнув з рук і поплив по помості, поринаючи носом, немов на хвилях, та сповняючи хату гострим дирчанням металу.

— Як, ти думаєш, Карпе, Дорик буде радий?

Карпо Петрович не одповів нічого. Він мовчки стежив за пароходом і, коли той зачепився за ніжку стільця, одчепив та пустив далі. Потому ще раз накрутив.

— Прийми свій хвіст! — нетерпляче гукав на жінку, коли пароходик ткнувсь носом в її спідницю. — Розсілась!..

Він навіть лазив за ним по помості.

Сусанна сиділа щаслива, одкривши зіпсовані зуби, вся в тінях од широкого кола волосся, на дві третини чужого.

Пароходик дирчав.

Врешті Карпо Петрович звівся на ноги. Перевів очі од цяцьки на жінку і презирливо плямкнув губами.

— Ет, чорт зна що...

— Як чорт зна що? — здивувалась Сусанна.

— Авжеж... Не пристало йому забавлятись цяцьками.

— Багато ти знаєш поза своїм участком. Ти б подивився, як Доря ще й досі одягає свої ляльки. А він — "чорт знає що"!

Сусанна од невдоволення скисла й осіла, як тісто в діжі.

— Цікаво, що ти придумав?

Карпо Петрович раптом засяв. Лице його освітила добра усмішка, і тепло спажнули очі.

— Я йому цяцьки не подарую... Я для нього таке придумав...

Він навіть урочисто підняв палець в важкому персні.

— Я для нього таке придумав, що... Фу-ти, ну-ти! Запам'ятає до смерті. Навіть віце-губернаторський хлопець не зможе того побачить, що я покажу Дорі... Нехай...

— Та не тягни ж бо...

— Нехай має чим згадувати батька. Буде старий — унукам розкаже... От, скаже, був я дитиною ще, а мій покійний батько...

— Карпе! Ну, чому ти не скажеш одразу? Сусанна аж пхилькнула з нетерплячки.

Тоді Карпо Петрович наблизився до неї, витяг червону шию, нащось знизив голос до шепотіння:

— Я повезу його завтра дивитись, як будуть вішати.

— Ах, ах! — налякалась Сусанна. — Як можна дитину...

— "Дитину, дитину"... — перекривився Карпо Петрович.

Власне дитину. Хіба йому не цікаво? Дитина ще краще затямить. Треба, щоб вона мала враження, щоб в неї лишились згадки на ціле життя. А вона думає як? Гладити по головці та тримати біля спідниці?

Він вже кричав і своїм криком вганяв в м'яке тіло Сусанни свій план.

— Ви-хо-ву-вать треба!..

— Ах, ах! — вона зітхала і витріщала очі на чоловіка. — А може, й справді! Нехай би побачив. Ні, таки справді нехай би... Чи ще доведеться удруге. Скільки є дітей: і в казначейші, і в поліцмейстера... а ніхто не побачить, лиш Доря...

Вона звикла до думки. Подумати тільки: подивитись, як будуть вішати людину. Вона і сама б хотіла. Ах, Дорька, щасливий...

Забувала про Дорьку і всі думки звернула на себе. Їй було гірко. Прожила на світі до тридцятого року, а ні разу не довелося нічого такого побачить. Хіба Карпо коли подумав про неї? Сиди цілий вік в кухні, бабрайся у помиях і ніколи тобі ні приємності, ні розваги...

— А кого вішати будуть? — блиснула вона очима. Карпо Петрович завагавсь на хвилину і врешті махнув рукою.

— Ну, добре. Ти знаєш, Сузя, мені не вільно про се говорити. Я тобі скажу, а ти — гляди мені — ша! Ані словечка нікому. Вішаєм жінку, що кинула в губернатора бомбу.

— Ах, ах! Ти її бачив? Молода, гарна? От би цікаво... Голубчику, Карпе... я б... я б збоку де-небудь... Карпо Петрович замахав з ляку руками:

— Фу-ти, ну-ти! Тільки тебе бракує. Мені і з Дорькою трудно...

Сусанна надулась. Завжди отак. Про неї не дбають.

Однак її невдоволення скоро погасло в турботах про Дорьку.

Вони довго радились вдвох з чоловіком, коли будити хлопця, як його одягти, чи пускати до гімназії завтра...

Можна б зробити йому свято.

— Само собою! — розвеселився Карпо Петрович. — Нехай погуляє!..

Він був у чудеснім настрої. Насвистував вальс, який тепер щодня грали у цирку, і бив чоботом в чобіт, як полковий офіцер.

— За ката, певно. Яким... — кинула наче про себе Сусанна.

— Яким.

— Хто б міг подумати! Виняньчив нашого хлопця... Доря так його любить.

— Розпився, стерво.

Вона все більше переймалася чоловіковим планом. Ну і придумав!

Зелена лампа тепло світилась у хаті, як добре серце у грудях, пароходик дрімав на помості, уткнувшись в канапу. Карпо Петрович зі скрипом дриґав ногою в такт своїм думкам, а Сусанна в тихій мирності хати снувала мрії про кращі часи, коли Карпа нарешті оцінять.

І, сповнена радісним почуттям, підійшла стиха до чоловіка та поцілувала в мокре чоло.

— Пора вже спати... завтра треба вставати зарання... Ах, Дорик, щасливий!

* * *

— Одчепись, мамо!

Доря не хотів вставати. Витріщав очі, налякані світлом, і падав знов на подушку. Але коли мати почала душити його в своїх обіймах і з помосту затріщав пароходик, згадав одразу, що се його день. Тоді він раптом вискочив з ліжка, теплий, золотистий, довгий, на худих стегнах, і присів серед хати над пароходом.

Раптом великі, холодні од умивання руки лягли йому на груди та ребра і підняли кудись угору, в змішаний запах тютюну і помади, в лоскотання шорсткого волосся, теплих батьківських губ. Злегка обдряпаний твердим холодом ґудзиків і погонів, Доря припав з довір'ям до батька, а коли п'яти його знову діткнулись помосту, густий голос прогудів м'яко над ним:

— Одягайсь швидше. Зараз поїдем.

Доря підняв на батька очі.

Поїдуть? Куди?

На рибу, може? Тиха річка і босі ноги, якими можна бродить по пісочку... Вудлище — луком і сріблясте мигтіння рибки на волосіні. "Бовть!" — сказала вода, ковтнувши камінчик...

А може, поїдуть кудись далеко-далеко... у невідомий город. Будуть їхати, їхати, їхати... Деревя будуть кружитись і тікати назад... Ниви самі підстеляться коням під ноги. Мухи обсядуть блискучі кінські зади, а над головою пищатиме пташка...

Хотів запитати у батька, але його вже не було.

І раптом ранець, повний книжками, все зіпсував. А гімназія? А уроки?

— До гімназії нині не підеш, Дорик, — зрозуміла його Сусанна.

Він обкрутився на одній ніжці, ляснув себе по стегнах з радісним писком пташки і знову присів над своїм пароходом.

Але його звідти нагнали.

Одягався поспішно, з почуттям свята і існування, з дрижанням кожної жилки од холодку сорочки й тепла маминих рук, жадний на весь світ, наче горобчик, що все розкриває пащу в гнізді.

Незацібнтий, з поясом у руці, оббігав весь дім. Коло ґанку куняли звощик і кінь, в кухні пищали котята, в столовій батько допивав чай.

Доря хтів пригорнутись до нього, але не смів. Тільки вдячно обняв очима широку спину і парадні погони.

"Оселедець!" — згадав своє прозвище в класі, — і до сліз боляче стало за батька, бо то через нього так докучали.

Ранок стояв тихий і теплий, але Дорі звеліли надівати ватну шинелю. Грубий комір підпирав йому шию, а мати, вся ще у білім, схилялась над ним припухлим од сну лицем і лоскотала збитим волоссям, насилу запихаючи ґудзики у нові петлі.

— Ну, пора їхать.

Вулиці були безлюдні. І так чудно було, що ще спали доми, дерева й баркани, а вони їдуть кудись, невідомо для чого, і тато мовчить. Батькові руки, в білих нитяних рукавицях, важко лежали на держалні шашки, а візникова спина сонно хиталась часами з боку на бік. Минали гімназичний будинок, застиглий в повазі важких колон і чорних холодних вікон. Шкода, що ще так рано і ніхто не побачить, як Доря їде у невідомі краї в теплій новенькій шинелі. Прощайте, прощайте! Не вернись ніколи!..

І позаду лишилися би тільки заздрі погляди хлопців, розкриті од сміху роти, повні білих зубів.

З міста спустились в долину, де колеса раптом затихли, як в воду впали, запахло хлівом, і маленькі доми дрімали, як по оборах корови.

— Тобі добре сидіти? — поспитав батько, і Доря зловив його погляд на своєму гербі, на блискучих од ґудзиків грудях.

Починало вже дніти. Густий запах пізніх гречок і сухої стерні повівав з поля. Воно вже стелило по обидва боки дороги перисті крила, як в метеля, а в зеленому небі родилися голоси.

Земля будилась. Гречка поплила білим пінистим шумом, до ріллі припадали теплими грудьми пташки, а вітер гойдав дивину і волошки. Повні, рожеві, як діти, збуджені зі сну, плили по небі хмаринки, в стерні, певно, вже починали свою роботу жуки, а польові мухи чухали десь лапками живіт та розправляли злежані крила. Чулось невловиме дихання життя, рух земних соків, і одвітно обзивалась в Доринім тілі гаряча кров. Куди ще їхать? От злізти б тут, побігать по широкому полю або полежать в траві.

Зійшло б гаряче сонце, і простяглось би по полю, як струни, бабине літо.

Карпо Петрович тривожно поглядав наперед. Він боявся спізнитись. Його кортіло сказати Дорі, куди вони їдуть. Говорити чи ні? На квадратів чолі поклались рядками одна на другу дрібненькі зморшки, а руки втратили важку непорушність. Ні, не треба казати, нехай се несподіванка буде. Він любовно обняв Дорю за стан і пригорнув до себе.

Біла візникова кобила помітно кульгала. Підіймала заднє копито і старалася бігти на трьох. "Ах, стерво, мучить бідну коняку... Фу-ти, ну-ти, не підкував, скотина..." І тут тільки в нім ворухнулось: чи добре робить,

що взяв з собою Дорю? Але набігла згадка — і він заспокоївсь. Ще в дитинстві його возили дивитись на розстріл трьох москалів, і ся картина лишилась у нього на ціле життя, тоді як другі подібні, які він часто бачив тепер, вже не робили такого враження. Хіба що треба було роздобути дозвіл од директора Дорі.

— Доря! Ти боїшся директора свого?

— Корови?

— Якої корови? — здивувався Карпо Петрович.

— У нас так директора дражнять. Доря надувся, всунув голову в плечі і важно процідив в ніс:

— Пано-ве гімназисти повинні вести себе у мене пристойно, ходити до церкви, поважати...

— Ха-ха! — не вдержавсь Карпо Петрович. — Як, як? Перед ним встав, наче живий, важкий директор з грубим, застиглим обличчям, налитий тупою пихою по сам картуз і нерухливий, як тільна корова.

— Ах ти, капшук! Як ти смієш дражнитись з свого начальства?

Але Доря не вірив у нещирий гнів батька. Він надувся, аж червонів, ставив ноги, наче поліна, і, важно розчепірівши пальці, гугнявив:

— Тих, що будуть займатися соціалізмом або ходити по шостій до міста...

— Ха-ха!.. — реготався Карпо Петрович, забувши всяку повагу. — Чисто комедіант!.. Стій! — раптом штовхнув він візника в спину. — Не бачиш, приїхав...

Збоку од шляху дві дикі груші тремтіли дрібненьким листом у ранішнім холодку.

— Завертай під груші...

Ще червоний і тремтячий од сміху, Карпо Петрович виліз з дροжки, взяв Дорю за руку і підвів до дерев.

Тоді Доря побачив, що він стоїть над яром, жовта глина зсувається в нього з-під ніг, на дні. ями чорніють люди, а в густих передранішніх тінях виразно біліють стовпи.

— Що се таке?

Йому видалось зразу, що сьогодні народне свято, що ось-ось раптом загра катеринка і загойдаються на гойдалці люди.

Він був розчарований трохи.

Батько міцно стиснув йому руку і глухо, з свистом переднього зуба сказав:

— Дивися й не пропускай нічого. Старайся, щоб тебе ніхто не помітив. Найкраще сховайся за грушу...

Потому почав спускатися в яр, мигтячи сріблом погонів і обсипаючи шашкою глину, а його руки, затягнені в рукавички, плавали у повітрі, як голуби.

Ранок яснішав. На крайнебі, за яром, легкі хмаринки займались, як од вогню солома, а важкі червоно тліли, наче дубовий вугіль.

На поміст, під соснові стовпи, хтось виліз і потягнув мотузку, наче хотів дізнатися, чи міцна.

— Яким! — зрадів йому Доря. Йому здалося, що він бачить водянисті, блукаючі очі Якима, в які так часто дивився, коли ще той носив його на руках.

— А де ж музика?

Однак замість музики він побачив мундири й холодний полиск рушниць. Батько витягся в струнку, оддавав комусь честь, а його біла у рукавичці рука з зігнутим ліктем немов тремтіла. Виразно жовтіли наплічники в когось з обох боків безвусого виду, і два рядки ґудзиків зливались в жовті доріжки. Осторонь стояв піп, мотав лисою головою, наче комарів одганяв, і все стелив срібний шовк борода на сукно чорної ряси, все гладив фіолетові вилоги широких рукавів.

"Молебень?" — подумав Доря.

Йому зробилося скучно, і він почув над головою дрібне, метушливе шептання груші.

Озирнувся на візника. Зігнувшись, звощик копирсав щось в колесі пальцем. Його довга синя сукмана, руда на фалдах, вкривала ноги аж до землі, наче спідниця. Біла коняка дрімала на трьох ногах, зігнувши четверту.

Над головою коротким уриваним писком обзивалася пташка.

Доря знов глянув в долину. Тепер він помітив жінку серед купи мужчин. Косинка, зв'язана вузликом під бородою, зливалась з її лицем в одну білясту пляму, а на темній одежі світилися руки, прозорі й молочні, як поночі порохно.

— Приїхав дивитись, паничу? Візник підійшов ззаду і став недалеко.

— Або що? — обернувся до нього Доря.

— А нічого — дивись. Виростеш — здасться. В його круглому оці — друге візник зажмурих, — в голосі, в кутках уст було зачіпливе щось, образливе.

— Молебень будуть править, Семене?

— Кха! — кахнув Семен. — Молебень, таку його маму... Вони їй справлять молебень...

— Ні, справді, Семене, — прохав його Доря.

Семен мовчав. Глузливий вираз, скрививши йому обличчя, застиг в тверде щось, жорстоке.

Мовчки закотив він полу сукмани під самі пахви, вийняв тютюн і заходився крутити цигарку. Кобила почала мочитись. Семен посвистав їй тихенько, а тим часом потеруха висипалась з цигарки на землю. Скінчивши крутити, він старанно заклеїв цигарку і неймовірно глянув на Дорю.

— Папенька не казали?

— Їй-богу, ні, — залявся Доря. — Сьогодні, бач, мої іменини, і він...

— Так... на іменини, значить... Ловко придумав. Семен затиснув в грубі і чорні пальці цигарку, а праву руку підняв, обвів нею круг шиї, сіпнув догори, храпнув і засміявся.

— Капут!

— Капут? — витріщив Доря на нього великі й невинні очі.

Тоді візник пояснив:

— Повісять баришню зараз... Молебень, таку їх маму...

Доря почув холодок в тілі.

— Неправда... ти все жартуєш... — почервонів він одразу.

— Авжеж, жартую...

І знов храпнув, зробивши над головою той самий РУХ.

Щось підкотилось в Дорі під серцем і так недобре розлилось по руках і ногах.

— Як, зовсім повісять?

Голос перервався у нього, і жаль скривив губи.

— Не зовсім, а тільки доти, поки ноги не перестануть дригати... — Жбурнув окурок, сплюнув й додав: — Яким справиться скоро... не першинка!

Сонце запалило криваві вогні на цератовім брилі Семена, а Доря дививсь на Семена з таким холодним жахом, немов не Яким, а візник має зараз вішати жінку з блідим обличчям.

В голові його раптом пронеслися розмови, які чув вдома... Окремі слова, такі перше звичайні, далекі і неймовірні, як в казці... а тепер все наблизилось і ожило.

Тепер він інакше глянув в долину, на непорушні ряди москалів, блискучі форми начальства, бліду жінку в білій косинці й соснові стовпи. Все воно злилось в однім слові: "Повісять" — нестерпуче жахливим і диким.

Тим часом Яким перестав поправляти мотузку — вона злегка гойдалась, — зліз з риштовання і підійшов до жінки. Жінка одвела його рухом худі руки, блакитної наче, зробила нерівний крок, а далі твердо пішла до стовпів.

"Ось зараз!.. Ось зараз!.." — щось крикнуло в Дорі і опекло, а його ноги самі зігнулись і шугнули в провалля, обсипаючи глину...

Карпо Петрович все поглядав на гору, під груші. Йому часом здавалось, що він бачить там Дорю, мигтіння ґудзиків на гімназичнім пальті. Знав, що зробив незаконно, взявши з собою хлопця, і потерпав. Ану ж хто побачить? Однак все йшло як слід: москалі тупо стояли, як німий частокіл, товариш прокурора все затискав уста та закочував очі, як жертва вечірня, піп поправляв наперсний хрест та гладив свої шовкові вилоги. Яким щось вовтузився довго, неспокійно розсипаючи погляд водянистих очей. Поліцмейстер стриманим басом робив якісь непотрібні накази, аби говорити. Карпо Петрович неухважно їх слухав, намагаючись стримати руку, що тремтіла од ліктя до кінчиків пальців і тарабанила дрібно в висок. Коли б вже швидше кінець... Коли б вже проплило тих кілька хвилин...

Жінка нащось розв'язала косинку, спустила її на плечі і, струснувши чорним волоссям, рушила з місця. Карпо Петрович чує, що він холоне в напруженій тиші, що в голові у нього, як важка хвиля, колихнулася думка: "Чи Доря все бачить?" — і проплив образ Сусанни, як вона слухає оповідання сина.

Вже жінка стояла на риштованні, колихнулася ряса, і знявся в повітрі хрест. Яким поклав руку на зашморґ і забігав навколо очима, брязнули

глухо важкі рушниці, наче залізо зітхнуло, а скісний промінь вмачав кінці піднятих шабель у кров.

І ось тут саме сталося щось дивне, незрозуміле. Наче камінь зірвався з гори і покотився під ноги. На бігу, круглий і грубий в своїй ватній шинелі, Доря промчався до риштовання, замітаючи полами глину, гублячи синій картуз і розкриваючи широко руки.

Наскочив на жінку і з криком обняв їй коліна.

— Не треба!..

Од несподіванки й крику, що впав, як стріл, поміж ними, люди здригнулись в тривозі і метнули очима угору, на високі стіни яруги, наче звідти йшла на них небезпека.

А Доря все тісніше туливсь до колін, ховаючи стрижену голову в чорній спідниці, і видко було, як здригалися плечі у нього від дитячого плачу.

— Не треба!.. Не руште!..

Жінка стояла хвилинку — висока, але якась одразу зів'яла й нещасна. Потому нагнулась і поклала прозору руку на дитячу головку.

І так усе застигло в німому чеканні: жінка, дитина, москалі і начальство.

Першим опам'ятавсь поліцмейстер.

— Чия дитина? Забрать!..

Він не пізнав голосу свого, але од того грубого крику всі почули себе вільніше, і кожний намагавсь показати, що він не злякався...

Карпо Петрович кинувсь сповняти наказ, однак почув, що не може. Коліна згинались у нього і мерзли. Він себе перемиг і побіг підтюпцем до дитини, а шашка йому заважала, біла та плутала ноги, чужі і без того.

Однак Дорю одірвати було нелегко. Він одбивався всім тілом і наче в нестямі все повторяв з плачем, ще глибше ховаючи голову в теплі коліна:

— Не дам!.. Не хочу!..

Нарешті жінка хитнулась, одділена од дитини. Карпо Петрович поволік сина. По дорозі підняв Дорин картуз, обтер старанно, хоч несвідомо, рукавом глину і поніс так в лівій руці.

— Татку, не треба... татку, не позволяй... — упиривсь Доря, але чуючи, що не вблагає батька, підняв кулак вгору й кричав назад себе:

— Якиме! Не смій! Я тебе, стерво...

— Цить! — шипів батько й тяг його далі.

Аж на горі вдалося Дорі вирватись із рук. Він глянув в долину й побачив: в повітрі, осяяна сонцем, гойдалася довга чорна фігура. Покрутилась в один бік — і стала... Потому у другий — і знов спинилась.

Тоді Доря замовк, подивився гостро на батька і хрипло кинув йому в лице:

— Хуліган. Оселедець.

Більше не встиг, бо полетів у траву, збитий кулаком з ніг.

* * *

Вони вертались додому не такі вже парадні. Лакеровані чоботи батька покривав пил, рукав мундира був в глині. На новенькій гімназичній шинелі проти коліна зеленіла трав'яна пляма, а один ґудзик жалібно висів на чорній нитці. Біла коняка, ще біліша тепер, на сонці, трюхала сумно на трьох ногах. Карпо Петрович не дивився на неї. Сидів, одвернувшись од Дорі, і тупо думав. Він бажав Дорі добра, а замість того дістав невдячність. Синова лайка горіла у ньому, наче він на живому випік її. "Хуліган... оселедець..." І хто? Кістка од його кості і кров од крові.

Карпо Петрович намагався думати про інше. Хотів себе запевнити, що у нього були важніші справи, над якими треба подумати. Тепер губернатор напевне вижене з служби, а директор виключить Дорю. З холодком в серці він чіплявся за ті неприємні думки, уявляв губернаторський гнів, свої благання, гугнявий директорів голос: "Нам протестантів не треба..." — і чув одночасно, як щось йому заважає, немов камінчик, що попав в чобіт. Отут, під боком, сиділа його власна дитина, замкнувши ворожнечу у серці, з якимсь правом на батька, на його вчинки, і судила, наче чуже, а їй треба було давати відповідь. Фу-ти, ну-ти!.. Се його дратувало. Не міг же він, батько і поліцейський чиновник, якого боялись навіть дорослі, скорятись та каятись перед якимсь шмаркачем. І він знову уперто чіплявся за всякі дрібниці, за розмови з начальством, за неминучі сльози Сусанни і навіть за скалічену ногу коняки — "Не підкував, стерво...", — аби лиш засипати і заглушити те пекуче і непокірне, що мулило всередині, наче гострий камінчик...

А Доря, опустившись та впірнувши в тяжку шинелю, тихо схлипував внутрішнім плачем. Перед його очима все ще гойдалась чорна фігура. Раз в один бік, раз в другий... "Чекай, — думав він гірко про батька, — будеш ти знати, як я тобі повішусь... Заберусь на горище, здійму свій пояс, і ніхто не побачить..." Йому стало жалко себе. А може б, краще забити Якіма? Прийде Яким до них на кухню і, як звичайно, засне на лаві. Тоді Доря візьме тихенько ножа, наточить... або ні, краще сокиру — і одрубає Якимові голову по самі плечі

Маленька пташка уперто літала над головою в Дорі. То підіймалась, то опускалася з писком і з дрібним тріпотінням коротких крил. Він зацікавився нею і довго стежив за її летом. Але раптом згадав свої іменини і легку руку, що так ніжно гладила його по головці, — і знову тихо заплакав.

"Будеш ти знати... ах, будеш ти знати, як я тобі повішусь..."

Крізь теплі сльози, важкі і великі, в яких все розпливалось, невиразно мелькали верби і телеграфні стовпи. Вони одривалися од землі, підіймалися вгору і тихо гойдалися... Раз в один бік, раз в другий...

Січень 1912, Капрі